

SIYOSIY MATNLARNI TARJIMA QILISHDA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI: NAZARIY MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Ergasheva Nigora Erkin qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti

E-mail manzil: nigora.1992.nb@gmail.com

ORCID ID: 0009-0003-6087-0489

Annotatsiya: Ushbu maqola sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining siyosiy matnlarni tarjima qilishdagi rolini nazariy jihatdan tahlil qiladi. Maykl Kroninning globallashuv va tarjima o'rtasidagi bog'liqliklarga oid asarlaridan va Mona Beykerning tarjimada narrativ nazariyasini ishlab chiqqan tadqiqotlaridan foydalanib, ushbu maqola SI tarjimonlarining siyosiy diskurs, kuch munosabatlari va narrativ ramkalashtirish (framing) sohasidagi cheklovlari va imkoniyatlarini ko'rib chiqadi. Siyosiy matnlarda uchraydigan mafkuraviy qatlamlar, pragmatik ma'nolar va madaniy kodlarning tarjimasida SI tizimlarining qanday muammolarga duch kelishi va ushbu muammolarni bartaraf etishning mumkin bo'lgan yo'llari muhokama qilinadi. Maqola SI va inson tarjimonlarining hamkorligiga asoslangan yondashuvni tavsiya etadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, siyosiy tarjima, narrativ nazariya, globallashuv, kuch munosabatlari, ramkalashtirish.

KIRISH

Globallashuv jarayonlari va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi tarjima sohasini tubdan o'zgartirmoqda. Hozirgi kunda sun'iy intellektga asoslangan tarjima tizimlari katta hajmdagi matnlarni tez va arzon narxda qayta ishlash imkonini beradi. Biroq siyosiy matnlar o'zining murakkab tuzilishi, ko'p qatlamli ma'nolari va mafkuraviy yuklanishi bilan boshqa matn turlaridan tubdan farq qiladi. Bu farq SI tarjimonlarining siyosiy sohada qo'llaniluvchanligiga doir jiddiy savollar tug'dirib kelmoqda.

Maykl Kronin o'z tadqiqotlarida tarjimani nafaqat til o'tkazish, balki kuch munosabatlari, madaniy kapital va siyosiy hokimiyat bilan bog'liq murakkab ijtimoiy amaliyot sifatida tavsiflaydi. Uning ta'kidlashicha internet, yangi texnologiyalar, mashina tarjimasi va global, ko'p million dollarlik tarjima industriyasining paydo bo'lishi tarjimonlar, til va kuch o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tubdan o'zgartirdi (Cronin, 2003; 1). Ushbu o'zgarishlar fonida siyosiy matnlarning tarjimasida SI qanday rol o'ynamoqda va keyinchalik qanday o'zgarish va takomillashuv bo'lishi mumkin - bu savol nafaqat texnik, balki chuqur nazariy va siyosiy ahamiyatga ega.

Mona Beyker esa tarjima va izohlash jarayonlarini ziddiyat va kuch munosabatlari kontekstida o'rgangan holda, tarjimonning faol narrativ ishtirokchisi ekanligini isbotlaydi. Uning ta'kidlashicha tarjima barcha tomonlarning voqealarni o'z talqinida qonuniylashtirish qobiliyatida markaziy o'rin tutadi. (Baker, 2006; 1). Bu pozitsiyadan qaralsa, SI tarjimonini ishga tushirish - bu nafaqat texnologik tanlov, balki siyosiy va axloqiy masaladir.

Ushbu maqola uchta asosiy savolga javob izlaydi: (1) SI siyosiy matnlardagi narrativ ramkalarni qay darajada to'g'ri qayta ishlay oladi? (2) Kuch munosabatlari va mafkuraviy qatlamlar SI tarjimasida qanday aks etadi yoki buziladi? (3) Siyosiy tarjimada SI ning cheklovlarini bartaraf etishning qanday nazariy va amaliy yo'llari mavjud?

NAZARIY ASOS

Kronin (2003) globallashtirish va tarjima o'rtasidagi munosabatni tahlil qilar ekan, mashinali tarjima tizimlarining iqtisodiy mantiqini ochib beradi. Unga ko'ra, axborot iqtisodiyotida tarjima tezligi hal qiluvchi raqobat ustunligiga aylanadi: Kompaniyalar tez bajarilishi kerak bo'lgan ishlar va texnik matnlarning tez-tez yangilanib turishi bilan shug'ullanishiga to'g'ri kelganda, tarjimaning aniqligi va izchilligi uslub, o'qilish qulayligi va tabiiylikdan ustun turadi (Cronin, 2003; 22). Bu kuzatuv siyosiy tarjima uchun alohida ahamiyat kasb etadi: tezlik va aniqliqni birinchi o'ringa qo'yish, siyosiy ma'nolar talqinida xato va soddalashtirish xavfini oshiradi.

Kronin tarjimonning ekzosomatik (exosomatic) tabiatini ta'riflab, inson va texnologiya bir-birini to'ldiruvchi tizim ekanligini ko'rsatadi. U texnologik tarjima inson tarjimasining to'la o'rnini bosa olmasligini ta'kidlaydi: "Inson tarjimonini to'liq almashtira oladigan mukammal mashina tarjimasi tizimining yaratilishi ehtimoldan yiroq bo'lib, inson-mashina o'zaro ta'siri yuqori darajada rivojlangan gibrid (tarjimon-kiborg) modellarining shakllanishi ancha realistik istiqbol sifatida baholanadi." (Cronin, 2003; 116). Ushbu "gibrid tarjimon" modeli — inson va SIning birgalikdagi ishi - siyosiy tarjimada ayniqsa dolzarb ko'rinadi.

Kronin "xronosiyosat" (chronopolitics) tushunchasiga murojaat qilar ekan, muayyan tillarning global axborot oqimlarida "tez" va "sekin" tillarga bo'linishi haqida yozadi. Siyosiy tarjimada bu tengsizlik yanada yaqqol namoyon bo'ladi: ingliz tilidagi siyosiy terminologiya SI tizimlarida yaxshi taqdim etilgan, ammo Markaziy Osiyo yoki Afrika tillari siyosiy leksikasi ko'pincha yetarli ma'lumot bazasiga ega emas. Bu holat tarjimada mafkuraviy assimetriyani ham oshiradi (Virilio, 1998; 58).

Mona Beykerning narrativ nazariyasida esa tarjimashunoslikka prinsipial yangi ko'rinish kiritildi. U narrativni "biz yashayotgan har kungi voqelik" sifatida ta'riflab, tarjima jarayonini ushbu narrativlarni qo'llab-quvvatlash yoki ularga qarshi turish akti sifatida ko'rsatadi (Briggs, 1996; 107). Bu nuqtai nazardan, SI tarjimoni narrativ pozitsiyasiz, ya'ni muayyan qiymatlar tizimini aks ettiruvchi va ayrim narrativlarga xizmat qiluvchi qurilma sifatida ishlaydi.

Beyker siyosiy matnlarda “framing” — ramkalashtirish — strategiyalari qanchalik muhimligini ta’kidlaydi. Unga ko’ra, har bir tarjima amaliyoti avvalida tarjimon quyidagi ikki yo’nalishdan birini tanlashi lozim bo’lgan etik dilemma yuzaga keladi: manba matnida mujassamlangan ideologik tuzilmalarni takrorlash yoki ularga nisbatan dispozitsiya (ajralish) pozitsiyasini egallash (Baker, 2006; 105). SI uchun bu axloqiy tanlov mavjud emas — u faqat statistik naqshlarni takrorlaydi.

Beyker shuningdek “framing by labelling” — yorliqlash orqali ramkalashtirish — muammosini ko’taradi. Masalan, bir xil voqelikni “terrorizm”, “qarama-qarshilik” yoki “ozodlik uchun kurash” deb atash tamomila boshqacha narrativ yaratadi (Baker, 2006; 122–132). SI tizimlari ushbu siyosiy yorliqlar o’rtasidagi farqni o’quv ma’lumotida qabul qilingan dominantlik tamoyillariga asoslanib tanlaydi, bu esa mafkuraviy soddalashtirish xavfini tug’diradi.

SUN’IY INTELLEKT VA SIYOSIY TARJIMA: ASOSIY MUAMMOLAR

1. Mafkuraviy qatlamlar va qragmatik ma’nolar

Siyosiy matnlar o’zining ko’p qatlamli tuzilishi bilan ajralib turadi: ular nafaqat denotativ ma’noni, balki madaniy, tarixiy va mafkuraviy yukni ham ko’taradi. SI tizimlari, jumladan neyron tarjima modellari, katta ma’lumot bazasida o’qitilgan bo’lsa-da, bu qatlamlarni aynan aks ettirish imkoniyatiga ega emas. Sabab shundaki, siyosiy pragmatika ko’pincha yashirin ma’nolarga tayangani uchun, ular faqat ijtimoiy-siyosiy kontekstni chuqur bilgan holda ochib berilishi mumkin.

Kroninning ta’biricha, mashinali tarjimaning “gisting” — asosiy mazmunni chiqarib olish — funksiyasi texnik va ma’muriy matnlar uchun qo’llaniluvchan bo’lsa-da, siyosiy matnlar uchun bu yetarli emas (Castells, 1996; 22). Siyosatda so’z yoki iboraning noto’g’ri talqini diplomatik oqibatlarga, xalqaro noto’g’ri tushunishlarga yoki hatto keskinlikka olib kelishi mumkin.

2. Narrativ Ramkalashtirish Muammosi

Beykerning narrativ nazariyasiga ko’ra, har qanday tarjima muayyan narrativ tanlanganligi va boshqalari rad etilganligini bildiradi. SI tizimlari esa bu tanlash jarayonida anglanmagan, lekin haqiqiy siyosiy oqibatlarga olib keluvchi qarorlar qabul qiladi. “yorliqlash orqali ramkalashtirish” muammosi ayniqsa o’tkirdir: terminologik ekvivalentlar o’rtasidagi tanlov nafaqat lingvistik, balki siyosiy muammodir.

Masalan, arabcha “muqowama” so’zi inglizchaga “resistance” yoki “militancy” sifatida tarjima qilinishi mumkin. Bu ikki variant bir xil til birligini tamomila boshqacha siyosiy kontekstga joylashtiradi. SI tizimlari ushbu tanlashni o’quv ma’lumotining dominantlik naqshlariga muvofiq amalga oshiradi, bu esa ma’lumotdagi mafkuraviy ta’sirchanlikni yanada mustahkamlaydi (Bruner, 1991, 1-21).

3. Til Assimmetriyasi va Kuch Tengsizligi

Kronin globallashtirishdagi til assimmetriyasini “dunyo tillarining vaqt qatlamlari” tushunchasi orqali tahlil qiladi. Uning keltirishicha: muayyan tillar axborot yaratish va tarqatishda boshqa tillardan

oldinda, bu esa SI tizimlarining o‘quv ma’lumotida shu tillarning dominantligini belgilaydi (Virilio, 1998; 115).

Buning amaliy oqibati shundaki, ingliz, fransuz, nemis tillari siyosiy leksikasi SI tizimlarida yaxshi taqdim etilgan, ammo o‘zbek, fors, qozoq va boshqa tillarning siyosiy diskursi yetarli hajmda o‘quv ma’lumoti sifatida mavjud emas. Bu holat tarjimada nafaqat sifat, balki kuch munosabatlari nuqtai nazaridan ham jiddiy muammo tug‘diradi: kamroq vakili bo‘lgan tillarning siyosiy narrativlari SI tarjimasida yo yo‘qolib ketadi, yo dominant tillar prizmasi orqali ifodalanadi.

NAZARIY VA AMALIY YECHIMLAR

1. Gibrid Model: SI va Inson Tarjimonining Hamkorligi

Kroninning “gibrid tarjimon” modelini — inson va SIning o‘zaro hamkorligi — siyosiy tarjimada amaliy yechim sifatida ko‘rib chiqish lozim. Bu modelda SI tezlik va hajm bilan ishlashni ta‘minlasa, inson tarjimon siyosiy kontekst, narrativ ramkalashtirish va axloqiy javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi (Cronin, 2003; 116). Bunday bo‘linish ish tezligini oshirib, sifat xavfini kamaytiradi.

Amaliyotda bu post-tahrir (post-editing) jarayonini nazarda tutadi: SI dastlabki tarjimini yaratadi, inson mutaxassisi esa siyosiy terminologiya, madaniy ekvivalentlar va mafkuraviy qatlamlarni tekshirib, zarur tuzatmalar kiritadi. Bu model Yevropa Komissiyasi tarjima xizmatida qisman qo‘llaniladi, ammo siyosiy matnlar uchun chuqurroq mutaxassislik talab etiladi.

2. Narrativ Ongni va SI Tizimlarini Optimallashtirish

Beykerning narrativ nazariyasi asosida SI tizimlariga “narrativ ong”ni — narrativ awareness — kiritish zaruriyati ko‘rinadi. Bu shuni anglatadiki, SI tizimlar faqat til ekvivalentlarini emas, balki muqobil narrativ ramkalar va ularning siyosiy oqibatlarini ham ko‘rsata olishi kerak. Masalan, tizim terminologik tanlash bosqichida foydalanuvchiga “bu so‘z ushbu siyosiy kontekstda dominantlik narrativini mustahkamlaydi” deb ogohlantirishi mumkin.

Bunday yondashuv hozircha nazariy darajada bo‘lib, uning texnik amalga oshirilishi katta muammoligicha qolmoqda. Biroq xulosa o‘laroq, “explainability” — tushuntiruvchanlik — tamoyili asosida qurilgan SI tizimlari tarjimon uchun narrativ variantlarni shaffof tarzda ko‘rsatishi lozim.

3. Til Xilma-Xilligini Himoya Qilish Pozitsiyasi

Kronin kam tarqalgan tillar masalasini ko‘tarar ekan, globallashuv sharoitida ba’zi tillarning tarjima tizimlaridan “o‘chirib qo‘yilish” xavfini ta’riflaydi (Cronin, 2003; 138). SI tizimlari bu jarayonni tezlashtirishi mumkin, chunki kichik tillar uchun o‘quv ma’lumoti yetarli emas. Yechim sifatida davlat siyosati darajasida milliy til korpuslarini rivojlantirish, siyosiy terminologiya lug‘atlarini yaratish va SI tizimlarini mazkur ma’lumotlarda o‘qitish tavsiya etiladi.

XULOSA

Siyosiy matnlarni tarjima qilishda sun’iy intellektning roli cheksiz imkoniyatlar va jiddiy cheklovlarning hamohang mavjudligini ko‘rsatmoqda. Kroninning globallashuv va tarjima

texnologiyalari o'rtasidagi munosabat tahlili hamda Beykerning narrativ ramkalashtirish nazariyasi SI tarjimoniga faqat texnik qurilma sifatida munosabat qilish yetarli emasligini isbotlaydi. SI algoritmlari siyosiy va mafkuraviy konstruksiyalardan mustasno emas: ular o'quv ma'lumotlarida aks etgan kuch munosabatlari va dominant narrativlarni o'zlashtirib, ularni avtomatlashtirilgan holda takrorlash orqali mavjud ijtimoiy tengsizliklarni mustahkamlaydi. Biroq SIDan voz kechish ham yechim emas: globallashtirish siyosiy muloqot uchun zarur tarjima hajmini faqat texnologik vositalar bilan ta'minlash mumkin. Shu sababli Kronin tavsiya qilgan "gibrid tarjimon" modelini — SI va inson mutaxassisligining optimallashtirish hamkorligini — siyosiy tarjimada asosiy paradigma sifatida qabul qilish eng maqbul yechimdir. Ushbu hamkorlik SIning tezlik va hajm ustunligini inson tarjimonning narrativ ongi, axloqiy mas'ulligi va siyosiy tajribasi bilan uyg'unlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Baker, M. (2006). Translation and Conflict: A Narrative Account. Routledge. 223 pp;
- [2] Briggs, C. L. (1996). Disorderly Discourse: Narrative, Conflict and Inequality. Oxford University Press. 248 pp;
- [3] Bruner, J. (1991). The Narrative Construction of Reality. Critical Inquiry, 18(1), 1–21;
- [4] Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society. Blackwell. Virilio, P. (1998). The Virilio Reader. Blackwell. 556 pp;
- [5] Cronin, M. (2003). Translation and Globalization. Routledge. 209 pp;
- [6] Virilio, P. (1998). The Virilio Reader. Blackwell. 216 pp.